

POSTFAȚĂ

RECENSĂMÂNTE ALE POPULAȚIEI PE TERITORIUL TRANSILVANIEI, ÎN PERIOADA 1850 – 1910

Textul de față se ocupă de istoricul recensămintelor oficiale austriece și ungare ale populației din perioada 1850–1910, reprezentând o expunere rezumativă a bibliografiei existente în limba maghiară pe această temă, cu scopul de a facilita accesul direct al publicului românesc interesat la informațiile cele mai importante. În acest sens, menționăm și culegerile centrale de date, mai semnificative, care au precedat recensămintele moderne, fără a face însă referiri la surse de altă natură ale perioadei prestatistice.¹ Potrivit orientării de până acum a seriei *Studia Censualia Transsilvanica*, ne vom concentra atenția asupra aspectelor etnice (de naționalitate, limbă maternă și confesiune). Desigur, prezentăm doar cele mai importante caracteristici ale recensămintelor, cei interesați putând dispune de informații amănunțite și atotcuprinzătoare prin studiul bibliografiei de referință. În ceea ce privește prelucrarea recensămintelor din anii 1850 și 1857 ne-am sprijinit pe sursele publicate de Dávid Zoltán și Dányi Dezső, iar în comentarea recensămintelor din anii 1869–1910 ne-am bazat pe rezultatele lui Thirring Lajos. În plus, am apelat la lucrările următorilor autori: Bokor Gusztáv, Láng Lajos și Jekelfalussy József, Konek Sándor și Kovacsics József.² În cele ce urmează, exceptând unele cazuri speciale, nu vom mai menționa în mod separat sursele utilizate.

Înregistrări premergătoare recensământului din 1850

În imperiul austriac, o numărătoare a populației ce ar corespunde în linii mari sensului actual al noțiunii de recensământ a avut loc începând din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Prin ordonanțele din anii 1753/54 se dorea cunoașterea numărului real al populației, structura ei în funcție de sex, vârstă, stare civilă și socială, prin așa-numitele „consemnări de suflete” (Seelen-Consignation, Consignatio Animarum). Recenzările erau proiectate a fi făcute cu o periodicitate de trei ani, populația fiind recențată în mod separat atât de către autoritățile administrative cât și de cele bisericești, confruntarea și însumarea datelor obținute pe cele două căi revenind în sarcina administrației ținutului (Landesstelle). Ordonanțele în discuție – așa cum știm noi astăzi – nu vizau nici Ungaria de atunci, nici Transilvania, și nici regiunile de graniță aflate sub administrație militară. Primul recensământ de acest gen a avut loc în 1754. Războiul de șapte ani a împiedicat efectuarea următorului recensământ, el derulându-se doar în 1761. Întrucât acesta nu a condus la rezultatele scontate, în 1762 listele de recenzare au fost oarecum modificate și s-au ordonat recenzări anuale completate și cu statistici ale mișcărilor demografice. Timp de aproape nouă

¹ Materialul extrem de bogat și divers al surselor ne este pus la dispoziție de bibliografia lui Aurel Răduțiu și Ladislau Gyémánt: *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania 1690–1847*, București, 1995. Sursele mai importante vezi în culegerea de documente publicată de Direcția Generală a Arhivelor Statului din București: *Izvoare de demografie istorică*, Vol. I, Costin Feneșan, București, 1986 și Vol. II, Iosif I. Adam, Ioan Pușcaș, București, 1987.

² Dávid Zoltán: *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. 2. javított kiad. Budapest, 1994; Dányi Dezső: *Erdély 1857. évi népszámlálása*. Budapest, 1992; Dányi Dezső: *Az 1850. évi népszámlálás*. Budapest, 1993; Thirring Lajos: *Az 1869–1910. évi népszámlálások története és jellemzői. 1. rész. 1869–1910*. Budapest, 1983; Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest, 1896; Láng Lajos – Jekelfalussy József: *Magyarország népességi statisztikája*. Budapest, 1884; Konek Sándor: *Az Ausztriai–Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve*. 2. kiad. Pest, 1868; *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1957; *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1963.

decenii, confruntarea de tip balanță a numărului de populație cu datele mișcării demografice a reprezentat trăsătura esențială – deși conținea multe neajunsuri și erori – a practicii de înregistrare din provinciile austriece și din Ungaria.

În urma reorganizării armatei austriece din 1769, înregistrările de populație s-au orientat potrivit noilor măsuri instituite cu privire la obligativitatea generală a serviciului militar: executorul lor era armata, iar scopul recensărilor era constatarea celor incorporabili. În același timp, au continuat și recensările efectuate de autoritățile civile. Evident, rezultatele celor două recensări paralele nu au coincis, motiv pentru care, începând cu 1777, sistemul de recensare a fost din nou modificat. Decretul dat de Curte, în septembrie 1775, și instrucțiunile anexă au constituit – făcând abstracție de unele mici modificări – temeiul perioadei de recensări de tip „feudal-militar”, încheiată prin recensământul din 1850. *Conscriptio Animarum* din anul 1777 – exceptând preoțimea și nobilimea – a cuprins deja și Ungaria. Înregistrarea populației și a animalelor de povară s-a făcut de către autoritățile civile, iar verificarea recensării a căzut în sarcina armatei. Atenția sporită s-a îndreptat, în primul rând, asupra celor în vârstă de 18–40 ani, obligați la serviciu militar. Pe aceste „fișe de familie” sau „gospodărie”, utilizate acum în premieră, alături de religia și starea civilă a tuturor persoanelor, s-a consemnat, pentru bărbați, vârsta, ocupația, dacă este apt sau inapt pentru serviciul militar; nu s-a acordat însă atenție vârstei clericilor, nobililor, notabilităților, funcționarilor, evreilor, și nici vârstei femeilor. În baza patentului imperial din decembrie 1777, din fișele de familie s-au întocmit, pe localități, „Cărțile de Populație” (*Populations Buch*), ele reprezentând baza totalizărilor ulterioare, pe localități, iar ordonanța Curții din aprilie 1781 prescrie sarcina continuării Cărților de Populație, reactualizării anuale a acestora, respectiv, modificării lor.

Cea mai cuprinzătoare recensare a secolului al XVIII-lea a fost cea din timpul lui Iosif al II-lea. Aceasta reprezintă totodată și primul recensământ general al Ungariei și Transilvaniei care viza toate regiunile aflate sub administrație civilă, toate persoanele, deci, și preoțimea și nobilimea. Scopul lui principal a fost o mai bună organizare a recrutării și a impozitării, dar el are o importanță extraordinară și din perspectiva posibilității de cunoaștere a situației socio-economice a țării din vremea respectivă. Pe baza înregistrărilor individuale s-a urmărit și distribuția după sex, stare civilă, ocupație și poziția socială, s-au strâns date referitoare la mișcarea migratorie, iar între anumite limite s-a evidențiat și distribuția pe vârste a populației masculine. Nu este atinsă precizia recensămintelor moderne pentru că, deși s-a dat ordinul pentru începerea recensământului la aceeași dată în toată țara, pe parcursul executării operațiilor de înregistrare nu s-a realizat simultaneitatea efectivă a datelor recensate.³ În Ungaria recensământul a avut loc în 1785, iar în Transilvania în 1786. Datele mai importante, totalizate pe comune, au fost reactualizate în continuare utilizându-se informațiile despre mișcarea naturală și migratorie a populației, iar, pe baza acestora, s-a efectuat rectificarea recensământului în 1786, respectiv, în 1787.

Din cauza războaielor turcești din anii 1788/1789, a morții lui Iosif al II-lea, respectiv, a anulării decretelor date de acesta, dar și din cauza rezistenței nobilimii, care se temea de știrbirea privilegiilor, următorul recensământ s-a amânat. Cu toate că în 1791 autoritățile maghiare – recunoscând importanța censului – au promis elaborarea unei legi speciale privind recensământul, ea n-a mai apărut decât în 1802. Legea a scutit preoțimea și nobilimea de obligativitatea supunerii la recensare. De asemenea, ea a exclus participarea armatei, lucrările fiind încredințate autorităților civile. Conform acestor reglementări s-a efectuat, în 1804/1805, recensarea, dar desigur incompletă, în Ungaria. Instrucțiunile de recensare prevedeau obligativitatea comitatelor de a reactualiza datele anual pe baza sporului natural și a celui migratoriu. Acest lucru, însă, nu s-a realizat în toate comitatele, în unele a avut loc o nouă recensare iar în altele au avut loc doar

³ *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Budapest, 1960. p. 5.*

reactualizări.⁴ Seria conscripțiilor pe comitate (*Conscriptio animarum ignobilium*) s-a extins până în 1848. Importante sunt, în această perioadă, culegerile curente de date despre populație efectuate de autoritățile bisericești. În vremea respectivă eparhiile catolice, grecești și cele protestante au înregistrat nu doar cifra populației ci și evenimentele de mișcare naturală. Publicațiile Institutului Statistic austriac, înființat în 1829, neavând încredere în înregistrările demarate în 1804/1805 s-au inspirat, în privința datelor demografice ale Ungariei, din conscripțiile efectuate de preoți.

Recensământul din anul 1850

Pe teritoriul Ungariei și al Transilvaniei, după primul recensământ din 1784–1787, o nouă recensare oficială și generală a avut loc doar peste șase decenii și jumătate, la mijlocul secolului al XIX-lea. După înăbușirea revoluției de la 1848/49 din Ungaria și, în special, după restructurarea politico-administrativă a Monarhiei, a devenit inevitabilă organizarea unui nou recensământ. Era nevoie de acest lucru și în celelalte țări ale imperiului austriac, întrucât ultimul recensământ în aceste țări s-a făcut în 1846. Comisarul imperial însărcinat cu afacerile civile, Karl Geringer, ordonă, în Ungaria, recensarea pe 24 aprilie 1850. Prin aceasta se urmărea furnizarea unei baze de date credibile în scopul completării, periodice, a efectivelor armatei și o mai bună cunoaștere a comunelor, a administrației interne a statului, a țării în ansamblu. Recenzarea s-a efectuat în comun de către autoritățile civile și cele militare. Nu au fost angajați recenzori, fiecare cap de familie trebuind să se înfățișeze în fața comisiei de recensământ.⁵ Numărătoarea era proiectată în mod similar celei din provinciile austriece, în Ungaria însă, dar și în Transilvania, Croato-Slovenia, respectiv, pe teritoriul Voievodatului Sârbesc și a Banatului Timișorean s-a înregistrat, în plus, și naționalitatea. (Conform instrucțiunii de recensământ, fiecare cetățean matur și-a declarat personal apartenența la o naționalitate, iar în cazul minorilor au declarat-o părinții.) În Transilvania, măsurile privind recensământul au fost luate de către Ludwig von Wolgemuth, guvernatorul militar al provinciei, prin ordonanța din 2 aprilie 1850. Pentru a asigura o mai mare rapiditate și precizie, preoții au fost somați pe calea consistoriilor să facă o înregistrare anticipată a tuturor credincioșilor din parohiile aflate sub supravegherea lor.⁶

Recenzarea a demarat în vara anului 1850, dar, din cauza pregătirilor de război împotriva Prusiei, derularea ei s-a întrerupt, ea fiind finalizată doar în vara anului 1851. Probabil că în Transilvania recensarea s-a terminat, în general, deja în vara anului 1850, și pentru anii următori au rămas doar cel mult prelucrarea, totalizarea datelor și rectificarea eventualelor erori. Tabelul centralizator de aici a fost gata pe 10 martie 1851. Se recunoaște și de către părțile oficiale că rezultatele recensământului nu au fost pe măsura așteptărilor, pe de o parte datorită perioadei lungi de conscriere, pe de alta, ca urmare a efectelor secundare (întârziate) ale anilor de revoluție. Potrivit unor estimări din epocă, din recensământ lipseau 5–6% din populație, însă această marjă de eroare a fost considerată ulterior ca fiind prea mare. La această subînregistrare de populație a contribuit atât lipsa de experiență a recenzorilor, cât și imprecizia și caracterul complicat al conținutului instrucțiunilor de recensământ. Una dintre deficiențele majore ale înregistrării constă în faptul că, din cauza unor rațiuni militare și administrative, în loc de evidențierea numărului populației prezente, reale s-a urmărit recensarea populației de drept (autohtone) și clasificarea acestor date în funcție de anumite criterii. Recenzarea viza doar populația civilă, pentru

⁴ Aceste date au fost publicate de Thirring Lajos în: *Népösszeirési adatok és adatforrások a nem nemes népességről a XIX. század első feléből. (Adatösszeállítás Thirring Gusztáv hagyatékából.)* Történeti Statisztikai Közlemények. 1959. nr. 1–2.

⁵ Ordonanța originală de recensământ, instrucțiunea oficială precum și fișa de recensare, sunt publicate de Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* p. 89–98.

⁶ Instrucțiunea oficială este prezentată în detaliu de către Dávid Zoltán: op. cit. p. 7–9.

înregistrarea populației militare luându-se măsuri separate. În Transilvania, cele două regimente românești de graniță apar în recensământ atât cu populația civilă cât și cu cea militară, în schimb, localitățile regimentelor secuiești de infanterie și de cavalerie figurează doar cu populația civilă. Rezultatele recensământului au fost publicate în totalizări pe provincie și pe comitate, după sex, stare civilă, vârstă, religie și naționalitate.⁷ Datele privind ocupația nu au fost publicate și din acest punct de vedere cunoștințele noastre sunt mai sărace decât cele oferite de recensământul din vremea lui Iosif al II-lea.

Datele recensământului pe localități nu au fost niciodată publicate și, pe parcurs, probabil că o bună parte s-au pierdut. Doar pentru localitățile din cinci cercuri din Ungaria – conform împărțirii administrative din 1857 – a fost publicată cifra populației prezente, în numerele „Buletinului General al Guvernului” (*Országos Kormánylap*), apărute în 1856 și 1858.

Pentru localitățile din Transilvania datele s-au păstrat însă în Arhiva Națională Maghiară. Materialul a fost luat în îngrijire în 1974 și publicat în 1983 de către Dávid Zoltán, directorul de atunci al Arhivei Institutului Central de Statistică din Budapesta. Din motive politice, azi deja greu de înțeles, s-a interzis, chiar de la început, accesul la acest volum, multiplicat în doar 30 de exemplare. În acest fel, cei interesați au putut avea acces doar la volumul corectat și revăzut al primei ediții, reeditat în 1994⁸. (Primul volum al seriei *Studia Censualia Transsilvanica* s-a întocmit pe baza unei copii xerox din exemplarele inițiale, beneficiind apoi și de varianta îmbunătățită.)

Aceste surse documentare din Budapesta au detaliat, în măsura posibilului, datele găsite în arhivă, în conformitate cu împărțirea administrativă existentă la momentul recensământului (Transilvania era atunci împărțită în cinci districte militare – plus cele două regimente românești de graniță subordonate districtului militar din Sibiu – și în 140 de cercuri). Datele prezentate aici, pe localități, sunt: numărul de case și locuințe, populația de drept (adică stabilă), cei plecați temporar din localitate, străinii, populația reală (prezentă) și numărul bărbaților încorporabili între 17–26 ani, apoi populația de drept după sex și stare civilă, după naționalitate și după religie. Aceste date sunt completate de cifra efectivelor de animale (cai și bovine). (Cu privire la recenzarea acestora din urmă, nu exista o dispoziție specială.)

Rubrica naționalității diferențiază maghiari, secui, români, sași, germani, țigani, armeni, evrei și alte naționalități, iar cea a religiei distinge între romano-catolici, greco-catolici, ortodocși, reformați, evanghelici, unitarieni și izraeliți. Despre armeano-catolici nu existau date separate, ei figurând printre romano-catolici. Față de fișele originare, publicația surselor a comasat cele zece grupe de vârstă ale bărbaților încorporabili, cele două rubrici ale persoanelor plecate temporar din localitate (femei-bărbați), datele referitoare la străinii aflați în localitate precum și datele naționalităților mai puțin numeroase. (Pentru acestea din urmă, în listele originale figurează rubrici și pentru șvabi, austrieci, lotaringieni, cehi, iliri, galițieni, italieni și greci.)

În ceea ce privește diferențierile făcute între secui și maghiari, respectiv, între sași și germani, trebuie să subliniem că deosebirea lor nu era de natură etnico-lingvistică, ea deriva mai degrabă din situația lor juridică specială care-și avea rădăcinile în trecutul lor istoric. Datorită inconsecvenței declarațiilor, mai ales în cazul secuilor, acest fapt s-a reflectat însă doar parțial în datele de recensământ. Dávid Zoltán semnalase deja în introducerea ediției din 1983 faptul că, în mod surprinzător, locuitorii unui scaun secuiesc s-au declarat cu toții ca fiind secui, în timp ce toți locuitorii altui scaun secuiesc s-au declarat maghiari, cu toate că existau și localități mixte.

⁷ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. I. Jrg., I. Heft.* Wien, 1851. Datele Transilvaniei: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. II. Jrg., I. Heft.* Wien, 1853. Pentru datele mai importante asupra părților transilvane vezi prelucrarea competentă a omului de știință sibian E. A. Bielz: *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens.* Hermannstadt, 1857.

⁸ Dávid Zoltán: op. cit.

Evidențierea separată a secuilor în recensământul din 1850, nu oferă, în realitate, o informație credibilă privind cifra efectivă de populație a acestui grup etnic.

Instrucțiunile recensământului nu au clarificat sensul noțiunii de naționalitate, astfel că, în momentul completării rubricii respective, în determinarea ei s-au întrepătruns diverse puncte de vedere. Dealtfel, statisticienii maghiari au receptat, în general, cu rezerve rezultatele înregistrării de naționalitate, căci, potrivit părerii lor, organul executiv, părtinitor, al guvernului absolutist, în constatarea cifrei maghiarilor s-a străduit să obțină o valoare inferioară celei reale. Scala aprecierilor recensământului este deosebit de largă: se întinde de la o abținere prudentă până la un refuz total; Fényes Elek i-a adus critica cea mai severă. Pe baza lucrărilor apărute în epocă, putem presupune, în mod justificat, că este vorba de o denaturare a datelor, dar diminuarea maghiarilor nu a fost, probabil, prea semnificativă. Conform unei evaluări moderate – cea care pleacă tocmai de la situația creionată, cu un deceniu în urmă, de Fényes Elek – situează cota acesteia, pentru întreaga țară, la cel mult 2%.⁹

Recensământul din anul 1857

Întrucât recensământul din 1850 n-a avut în toate privințele rezultatele scontate, Ministerul de Interne austriac a început, aproape imediat, pregătirile unei recensări viitoare. Conform legilor în vigoare, recensământul trebuia să aibă loc cu o periodicitate de trei ani, noul cens devenind scadent în 1854. Datorită însă reformelor politico-administrative, desfășurarea lui a fost amânată. După ample lucrări pregătitoare, în 23 martie 1857 a fost promulgat patentul imperial privind noul recensământ; tot aici au apărut și instrucțiunile recensământului, împreună cu modelele formularelor.¹⁰ Noua lege viza întregul imperiu, cu excepția zonelor militare limitrofe și, conform ei, recensarea trebuia să aibă loc la sfârșit de octombrie în tot al șaselea an, concomitent cu înregistrarea animalelor mai importante. Demararea recensământului din 1857 s-a stabilit pentru 31 octombrie. De această dată, recensarea s-a desfășurat cu participarea exclusivă a oficialităților civile, finalizându-se relativ repede, în lunile noiembrie-decembrie ale anului 1857. Înregistrările, în general, trebuiau efectuate în prezența autorităților comunale, proprietarii de case sau însărcinații acestora completând fișele, procedeul fiind, deci, autorecenzarea. Acolo unde autoritățile comunei nu au fost găsite ca fiind potrivite pentru această sarcină, s-a recurs la delegarea, de la nivelul plasei, a unui recenzor care s-a informat despre datele populației prin interogare. Organele administrative locale au terminat foarte repede totalizările pe comune, plase și cercuri și, în acest fel, Ministerul de Interne a avut acces la tabelele centralizatoare pe provincii deja din martie 1858. Recensământul viza și de această dată doar populația civilă, populația militară și aparținătorii acesteia, fiind recenzați de autoritățile militare.

Proiectele elaborate încă din 1853 (și, între timp, revizuite de mai multe ori) preconizau, față de recensământul anterior, o mai mare atenție și detaliere a problemelor de conținut, operațiunea aceasta întrecând-o cu mult pe cea din 1850, nu doar în privința organizării și a unei înregistrări mai exacte, ci și printr-o mai amănunțită prelucrare și comunicare a datelor. Potrivit evaluării specialiștilor, censul din 1857 este primul element din seria recensămintelor moderne care avea în vedere în primul rând criterii demografice, putând fi calificat și drept o operație ce satisfacea cerințele moderne ale unui recensământ. Printre meritele recensământului trebuie evidențiate întrebările amănunțite legate de ocupație, vârstă și domiciliu. I se poate imputa însă, ca o deficiență, faptul că și acest recensământ a prezentat structura, imprecis conturată, a populației de drept (locale). Întrebările privitoare la religie, stare civilă au figurat în aceeași manieră ca în 1850,

⁹ Vargha Gyula: *A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt*. Közgazdasági Szemle. XVII, 1893, vol. I, p. 258; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új f.*, vol. I. Budapest, 1983. p. 119.

¹⁰ Publică Dányi Dezső: *Az 1850 és 1857. évi népszámlálás*. p. 99–129.

însă, în 1857, ca urmare a experienței înregistrării anterioare, nu s-a mai consemnat naționalitatea populației.

În 1859, Ministerul de Interne a publicat datele recensământului din 1857 – informațiile despre populație fiind detaliate în 66 de rubrici – pe provincii, comitate și plăși; ulterior, ele au apărut și în volumul *Tafeln* al anului 1861.¹¹ Datele pe localități nu au fost publicate, iar o mare parte a documentelor statistice de recensământ, între timp, s-a distrus. În ce privește teritoriul Transilvaniei ne-au rămas însă chiar două documente. Unul este un manuscris de o valoare excepțională, aflat în posesia bibliotecii Institutului Central de Statistică din Budapesta, elaborat probabil în 1860, în scopul pregătirii reformelor administrativ-teritoriale proiectate, și care conține integral tabelele cu datele recensământului din 1857 pentru localitățile de pe teritoriul Transilvaniei și Partium. Deținem și un document trilingv din 1862, rezultat al activității desfășurate de Organisirungs Landes Commission pentru reorganizarea teritorială a Transilvaniei, document care – ca o anexă al unui nou proiect administrativ – conține numărul caselor, cifra populației din 1857 precum și distribuția ei în funcție de religie, pe localități conform împărțirii administrative proiectate (fără Partium).¹² Volumul al II-lea al seriei *Studia Censualia Transsilvanica* s-a întocmit pe baza acestui material care se găsește în biblioteca filialei din Cluj a Academiei Române.

Institutul Central de Statistică din Budapesta a publicat, în 1992, un volum îngrijit de Dányi Dezső, ce conține datele recensământului pe localități.¹³ Volumul al III-lea al seriei *Studia Censualia Transsilvanica* a prelucrat și publicat deja această sursă.

În volumul editat la Budapesta, localitățile sunt structurate după împărțirea administrativă din 1860, conform manuscrisului. În urma reformei teritoriale de tip Bach din anul 1854, împărțirea politică a Transilvaniei se deosebea în mod semnificativ de cea a anului 1850. Provincia era divizată acum în zece cercuri și în 79 de plăși. Această împărțire teritorială, până la data recensământului din 1857, dar și după aceea, a suferit unele modificări, ca urmare a trecerii unor localități dintr-o plasă în alta sau a contopirii unor localități. Prelucrarea detaliază aceste modificări într-o notă specială. Tabelele statistice constituie partea principală a publicației și ele comasează câteva rubrici ale manuscrisului original (grupele de vârstă) și regroupează datele în ordinea importanței, în 56 de rubrici. Acestea conțin următoarele informații: numărul caselor, numărul locuințelor, numărul persoanelor prezente, al celor aflați temporar în afara localității (plecate), al localnicilor (populația de drept) și al străinilor, numărul populației prezente în 1850, precum și distribuția populației de drept după religie, ocupație, sex (separat pentru cei prezenți și pentru cei plecați), populația după stare civilă și sexe, populația după principalele grupe de vârstă și sexe. Datele demografice detaliază cifra populației de drept (autohtone). Comasarea grupelor de vârstă era motivată de eventualele mici erori de înregistrare a vârstei; noua grupare a fost făcută astfel încât aceasta să se apropie de criteriile moderne de formare a grupelor de vârstă. La religie, de data aceasta, apar pe lângă romano-catolici, greco-catolici, ortodocși, luterani (evangelici),

¹¹ *Statistisches Übersichten über die Bevölkerung und der Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857.* Wien, 1859; *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. K.K. Direction der administrativen Statistik. Neue Folge 3 Bd. 1855–57. I. Teil.* wien, 1861. Datele de recensământ pentru Transilvania și de această dată erau cuprinse într-un volum separat: *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen nach der Zählung vom 31. October 1857.* Wien, 1859.

¹² *Országismeí tabellák Erdély nagyfejedelemség népessége viszonyairól, mint melléklet politikai felosztásában székséges változtatások iránti törvényjavaslathos. – Statistische Tabellen über die Bevölkerungs-Verhältnisse des Grossfürstenthums Siebenbürgen als Beilage zum Gesetz-Entwurfe über die nothwendigen Abänderungen in dessen politischer Eintheilung. – Tabelle statistice despre starea populatiunei alu Marelui Principatu Transilvania, achise langa proieptulu de lege despre schimbarile necesarie in înpartirea lui politica.*

[Conform ortografiei originale]. Asupra sursei tipărite de tip manuscris, și a rolului acesteia, ne atrage atenția Dányi Dezső în: *Erdély 1857. évi népszámlálása.* p. 7, respectiv: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* p. 17.

¹³ Dányi Dezső: *Erdély 1857. évi népszámlálása.*

reformați, unitarieni și izraeliți, și rubrici separate pentru armeano-catolici, armeano-gregorienii precum și pentru alte religii (în Transilvania, la alte religii, nu au existat cazuri).

Această sursă prezintă și seriile de date, oficiale, austriece pentru plășile și cercurile din Marele Principat al Transilvaniei. Din confruntarea acestora cu totalizările efectuate, pe baza datelor din manuscris, rezultă faptul că datele celor două publicații, într-o mai mică sau mai mare măsură, diferă între ele, constatare asupra căreia atrage atenția și textul introductiv. Aceste diferențe pot fi puse pe seama deteriorării stării fizice a manuscrisului, a impreciziei elaboratorilor, respectiv, pe seama modificărilor teritoriale de la nivelul plășilor și cercurilor. În parte, pot fi explicate și prin faptul că elaboratorii documentului-manuscris au lucrat pe baza unor rapoarte rămase în posesia organelor locale și a totalizărilor încă nerectificate de către organele centrale. Acestea rectificau, de obicei, cifrele populației prezente, a celei plecate din localitate și a populației străine; uneori însă, erau modificate și datele privind ocupația și vârsta. Prin urmare, la nivelul plășilor și cercurilor, cifra populației localnice din publicația sursă este identică cu cifra populației care figurează în publicația austriacă, uneori însă, diferă, deși în mică măsură, structura populației. Notele ediției din Budapesta detaliază pe rubrici și numeric aceste abateri, la nevoie furnizând și explicații mai ample.

Recensământul din anul 1869

În 1863, recensământul, care conform regulamentului trebuia să se repete cu o periodicitate de șase ani, s-a amânat în tot imperiul austriac. După alte amânări, s-a dispus, în fine, prin Legea III din 1869, efectuarea recensământului în Ungaria, sincronizându-se înregistrarea cu cea din partea austriacă a imperiului, devenit între timp bicefal (prin dualismul din 1867).

După modelul austriac, recensământul din 1869 utiliza – acum, pentru ultima oară – sistemul perimat al fișelor comune, dar în Budapesta datele s-au cules deja pe liste individuale. Aliniindu-se practici moderne internaționale, înregistrarea viza, de acum, populația prezentă (reală), unitatea fiind gospodăria. În orașele mai mari, fișele de gospodărie erau completate sub forma unor „liste declarative”, fie de către capul familiei – în principiu, prin autorecenzare –, fie pe baza declarațiilor acestuia. În restul țării, în „fișele de înregistrare” – care aveau același conținut – răspunsurile erau consemnate, în general, de recenzori pe baza declarațiilor locuitorilor. Fișa începea cu datele despre locuință. În rubricile următoare s-au înregistrat, pentru fiecare persoană, informații privind sexul, anul nașterii, religia, starea civilă, ocupația (cu ocazia prelucrării, pentru aceasta au fost utilizate 52 de categorii), locul de muncă, cetățenia (autohton, străin), dacă este prezent sau dacă este plecat temporar (mai puțin de o lună) sau pentru o perioadă mai lungă, gradul de cultură (dacă știe să citească, respectiv, să citească și să scrie). În final, s-au consemnat eventualele handicapuri fizice și psihice, situația militară, gradul deținut în armată, iar pentru străini, țara de unde provine, pentru cei plecați, locul de ședere. Pe dosul fișei s-a notat numărul animalelor mai importante. Cei care satisfăceau, efectiv, stagiul militar erau recenzați separat, prelucrarea datelor lor făcându-se, de asemenea, în mod distinct.

Toate sarcinile locale ale recensământului cădeau în seama comisiei de recenzare care a format grupe de lucru (circumscripții), câte una pentru 500–1000 de locuitori sau pentru fiecare așezare care avea un număr mai mic de locuitori decât acesta. Comisiile lucrau ca reprezentante locale ale secției statistice, sarcina lor fiind nu numai derularea recenzării, prelucrarea datelor pe comune și orașe, ci și totalizarea datelor pe plăși și comitate. Centrului de statistică îi revenea doar sarcina însumării centrale a datelor. Această modalitate de lucru este, totodată, și punctul slab al desfășurării primului recensământ maghiar, întrucât oficialitățile comunale, lipsite de experiență în activitatea statistică, dar și participanții voluntari la aceste lucrări, au comis multe erori. Aceste erori s-au propagat cu ocazia însumărilor pe plăși, comitate și la nivel de țară, iar corectarea ulterioară s-a putut face doar cu multă greutate.

Conform instrucțiunilor, pentru completarea pe teren a fișelor de înregistrare și pentru strângerea lor, în orașe comisiile aveau la dispoziție două săptămâni. În realitate, însă, această operație a necesitat o perioadă mai lungă. Șeful secției statistice a putut prezenta primele date preliminare, mai mult sau mai puțin complete, doar pe 15 aprilie 1870. Având în vedere prelungirea perioadei de colectare a rezultatelor la centru (de pildă, primul a sosit dintr-o circumscripție a comitatului Dăbâca, pe 22 martie 1870, iar cel al comitatului Solnocul de Mijloc a sosit pe 12 decembrie 1870) și necesitatea rectificării, pe parcurs, a multor cifre eronate, cuprinderea datelor într-un volum de mari proporții și publicarea lui, în octombrie 1871, este o performanță remarcabilă.¹⁴

Rezultatele recensământului din 1869 au fost publicate pe noua structură administrativă restabilită, conform tradiției istorice, la începutul deceniului, după căderea ministrului Bach (în Transilvania existau comitate, scaune secuiești și săsești, districte săsești). Datele din volum se referă, în mare parte, la populația civilă prezentă, majoritatea lor fiind detaliate pe plăși. Partea cea mai puțin reușită este cea legată de statistica ocupațiilor, în parte datorită lipsurilor sale, dar, în special, din cauză că oficialitățile locale cu greu s-au descurcat în gruparea unor ocupații mai complicate.

Datele acestui prim recensământ maghiar, din cauza unor dificultăți financiare, nu s-au mai publicat pe localități, deși s-a plănuvit efectuarea acestui lucru într-un volum separat. Excepție fac monografiile publicate de comisiile locale de statistică din 14 comitate și două orașe libere regești. Printre ele se numără comitatele Arad, Caraș, Crasna, Timiș, Torontal, respectiv orașul Cluj. Lipsa datelor pe localități este suplinită, parțial, prin Dicționarul localităților din 1873, care cuprinde numărul caselor și populației din fiecare sat și oraș, incluzând, de această dată, și localitățile de pe teritoriul Transilvaniei. În plus, față de recensământ, enumără și grupurile de limbă maternă din localitățile respective (naționalitățile). Informații mai ample, cu detalieri pe comune, se găsesc în acele caiete în manuscris ale comitatelor, care au fost elaborate în 1878/1879, conform noii împărțiri administrative.¹⁵ Ele conțin rubricile următoare: numărul caselor, familiilor (locuitorilor), populația prezentă (bărbați și femei, total), structura confesională (romano-catolici, greco-catolici, armeano-catolici, ortodocși, armeano-gregoriani, evanghelici, luterani, evanghelici elvețieni (adică reformați), unitarieni, de alte confesiuni creștine, izraeliți, de alte confesiuni necreștine). Caietele se află în Biblioteca Institutului Central de Statistică din Budapesta. Lipsesc unele comitate, însă există cele corespunzătoare teritoriului de astăzi al Transilvaniei.

Din sfera întrebărilor recensământului din 1869 lipsește cea legată de apartenența lingvistică, etnică, ea fiind eliminată din proiectul inițial de către guvern, din prudență politică. Deși consiliul de statistică a propus înregistrarea limbii sau a naționalității, comisia formată din reprezentanții ministerelor de interne, de apărare și de comerț a consemnat în proces verbal îngrijorările legate de completarea corectă a acestor rubrici și a propus, după modelul austriac, să se renunțe la problema limbii. La nevoie, nu excludea posibilitatea utilizării rubricii de naționalitate, dar numai cu condiția unui control strict ca nu cumva unii recenzori, partinici, să recurgă, în special în cazul populației de rând, la forța persuasiunii față de cel recenzat.

Guvernul a fost criticat pentru această decizie de refuz, în primul rând, de către deputații comitatelor majoritar nemaghiare, care au luat poziție, insistând în mod deosebit, asupra introducerii rubricii respective. Comitatul Zarand a făcut în acest sens un memoriu și au avut loc interpelări, atât în camera deputaților, cât și în camera superioară.¹⁶ Din partea oficială, temerile

¹⁴ *A Magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Pest. 1871

¹⁵ *Magyarország népessége községenként, a házak, a családok száma, valamint a jelenlevő népesség neme és vallásfelekezete közigazgatási beosztás szerint az 1869. évi népszámlálás alapján.*

¹⁶ Bokor Gusztáv. op. cit. p. 140–141.

erau legate de apariția eventualelor disensiuni naționale pe marginea recesământului, în primul rând în părțile de sud și de est ale țării; specialiștii calificau însă acestea ca fiind neîntemeiate. În cele din urmă, însuși Keleti Károly, primul director al nou înființatului institut maghiar autonom de statistică, inițiatorul convins al analizei situației etnice, a ajuns la concluzia că, deocamdată, în condițiile date, o recensare oficială de acest fel nu este suficient întemeiată. Având în vedere dificultățile de înregistrare și cele ale definirii noțiunii de naționalitate, precum și posibilitatea obținerii unor rezultate incerte, el spune că „mai bine se renunță la o cercetare care poartă pericolul ca statistica naționalităților, de o mare însemnătate în viitor, să pornească eventual de pe baze eronate”.¹⁷

Keleti Károly a încercat să înlocuiască această lipsă printr-o ingenioasă soluție de compromis. La cererea lui, ministrul de atunci al educației publice, Eötvös József, a dispus ca în anul recensământului, statistica școlară să înregistreze și limba vorbită (potrivit altor surse, limba maternă) a copiilor de vârstă școlară, 6–15 ani. Cu ocazia înregistrării s-a consemnat și confesiunea copiilor, iar din acest punct de vedere cele două înregistrări independente (recensământul și statistica școlară) au găsit proporții asemănătoare. Keleti Károly s-a bazat pe această corespondență. Presupunând că în cazul copiilor înregistrarea limbii vorbite, respectiv, a limbii materne, este la fel de sigură ca și cea a confesiunii, a determinat proporțiile de naționalitate, pe baza limbii populației școlare, și le-a extrapolat asupra populației în ansamblu, apreciind astfel numărul celor de o anumită naționalitate.¹⁸ La înregistrarea limbii în cadrul școlii, rareori era observabilă partinitatea sau recurgera la persuasiune. Nu se poate, totuși, acorda o încredere absolută întrucât, la nivel național, 5,6% dintre localitățile rurale nu au trimis datele școlare, iar 28% dintre cei școlarizabili nu au fost luați în calcul. Evident că nici confesiunile nu și-au îndeplinit în aceeași măsură obligațiile de școlarizare. Conform însă părerii lui Keleti, în aceea perioadă, din cauza celor detaliate mai sus, nici recensământul n-ar fi condus la rezultate mai exacte. Deși calculul lui s-a apropiat mult de adevăr, în privința ungarilor a oferit, totuși, un tablou mai favorabil decât cel existent în realitate. În scopul rectificării acestor date, Vizneker (Vizaknai) Antal a efectuat o evaluare ulterioară, pornind tot de la înregistrarea de tip Eötvös, însă a utilizat datele de limbă maternă ale recensământului din 1880 și prin calcule amănunțite și foarte complicate a obținut o distribuție mai apropiată de realitate.¹⁹

Recensământul din anul 1880

Următorul recensământ s-a desfășurat deja sub conducerea unui organ autonom cu o putere sporită, Institutul Național Regal Maghiar de Statistică, înființat în 1871. În conformitate cu propunerea celui de-al VIII-lea Congres Internațional de Statistică, desfășurat la Sankt-Petersburg în 1872, data recensământului s-a stabilit la sfârșitul deceniului: miezul nopții dintre ultima zi a anului 1880 și prima zi a anului 1881. (Începând de acum, în Ungaria recensămintele aveau loc la sfârșitul anilor care se terminau cu cifra 0.) În absența unei legislații fundamentale corespunzătoare și această mare inventariere a populației s-a efectuat pe baza unei reglementări speciale, și anume Legea LII din 1880. Potrivit acesteia, recensământul, cu momentul de referință fixat pe 31 decembrie 1880, trebuia demarat în 1 ianuarie 1881. De această dată legea a prevăzut și un termen limită: recensământul trebuia finalizat până în 10 ianuarie; este îndoielnic că această dată a și fost respectată.

¹⁷ Keleti Károly: *Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból*. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. VIII, 1871. nr. 1. p. 6.

¹⁸ idem p. 16–19.

¹⁹ Vizneker Antal: *A nemzetiségek aránya Magyarországon az 1851-iki, 1870-iki és 1881-iki népszámlálások alapján*. Budapest, 1887, p. 41–46.

În modul de desfășurare al noului recensământ, Keleti Károly operează trei modificări esențiale: (i) toate operațiile, în afară de completarea fișelor, cad în sarcina institutului statistic, adică îndrumarea activităților, strângerea și verificarea materialelor, respectiv prelucrarea datelor; (ii) în locul anterioarelor comisii, ocazionate de recensământ, organizarea recensământului și urmărirea executării lui a revenit, în întregime, organului administrativ de stat, și anume comisiilor administrative locale (aceste comisii s-au înființat în baza Legii VI din 1876, în scopul supravegherii locale a executării dispozițiilor guvernamentale); (iii) fișele comune au fost înlocuite, în toată țara, prin chestionare individuale. Ungaria făcea pionierat în acest sens.

Conținutul chestionarului din 1880, făcând abstracție de unele mici modificări, era, în esență, identic cu cel al fișelor comune din 1869. Pentru consemnarea datelor populației masculine și feminine existau, însă, două feluri de chestionare, de culori diferite, de aceea lipsea întrebarea cu privire la sex. Nu s-a mai întrebat nici data de când este în localitate, nici locul de ședere al celor plecați din localitate. S-a înregistrat, în schimb, ocupația secundară, iar în mod experimental s-a introdus și un punct prin care se întreba dacă recenzatul este bolnav și, dacă da, atunci de câtă vreme. În comparație cu anul 1869, numărul întrebărilor legate de animalele domestice era mai restrâns. Prin intermediul chestionarelor individuale recensământul din 1880 a dobândit un caracter mai „personal”. Pentru contracararea acestui lucru, s-a insistat asupra faptului că unitatea recenzării rămâne tot gospodăria, ceea ce s-a exprimat și prin obligativitatea ca, în fișa gospodăriei respective, chestionarele individuale să fie depuse pe locuințe.

Față de aceste modificări, mai mult formale, importanta noutate de conținut a recensământului din 1880 a constatat în introducerea întrebării legate de limba maternă. Astfel, formularul recensământului s-a întregit.

Un principiu fundamental al înregistrării l-a constitui faptul că recenziile trebuiau făcute de către comune, sub supravegherea comisiilor de recensământ. Tot comunele suportau și cheltuielile de înregistrare. De aceea, nu s-a admis să fie recenzate împreună, chiar localități cu mai puțin de 500 locuitori sau puste și colonii, dacă acestea plăteau impozitele separat. Recenzorii erau numiți dintre oamenii mai înțelepți și mai de încredere ai localității sau de prin împrejurimi, ei trebuind să cunoască pe lângă limba regiunii respective, pe cât posibil, și limba maghiară.

În regiunile locuite de naționalități s-au pus la dispoziție formulare, în număr suficient, în limba respectivă. Sarcina recenzorului era împărțirea formularelor printre proprietarii caselor (care le înmâna colocatarilor), apoi, adunarea formularelor, verificarea completării, sau, la nevoie, acordarea de ajutor în completare, și în sfârșit, înmânarea chestionarelor completate comisiei de supraveghere. Materialul verificat ajungea la pretorul plășii (în orașe la primar), care, împreună cu rezultatul totalizărilor, îl transmitea comisiei administrative a comitatului. De aici, materialul de recensământ era trimis institutului statistic care executa celelalte operații. Nu s-au păstrat consemnări în legătură cu respectarea termenelor. Existau, de bună seamă, întârzieri, acestea însă erau, probabil, de proporții mai reduse decât în cazul recensământului din 1869, astfel că institutul statistic a putut înainta rezultatele preliminare deja pe 7 martie 1881.

Utilizarea simultană a prelucrării centralizate și a tehnicii prelucrării pe chestionare a deschis largi posibilități combinatorii și a condus la obținerea unui tablou mai amănunțit și aprofundat al datelor decât cel al anului 1869. Cu toate acestea, recensământul din 1880 a oferit mai puțin decât îi permiteau posibilitățile sale combinatorii, semnalând, mai degrabă, contururile unui nou sistem de prelucrare, aflat în curs de formare. Prelucrarea amănunțită s-a referit doar la populația civilă prezentă, dar având în vedere efectivul scăzut al populației militare, ea caracterizează aproape perfect tabloul demografic și ocupațional al țării. Și în 1880, ca și în 1869, prelucrarea datelor populației s-a efectuat aproape în totalitate pe femei și bărbați. Această divizare a rămas o caracteristică esențială și în perioadele următoare.

Rezultatele finale ale prelucrării pe comitate și localități (conform reorganizării teritoriale efectuate în baza Legii XXXIII din 1876, reorganizare ulterior doar puțin modificată) au fost

publicate la sfârșitul anului 1882 în două volume. Detalierea teritorială a primului volum este mai restrânsă decât cea făcută în urmă cu unsprezece ani, tabelele sale nu conțin detalieri pe plăși, ci doar pe comitate, însă prelucrarea datelor este mult mai extinsă, prezentând majoritatea rezultatelor recensământului. Volumul II conține datele pe localități. Materialul publicat aici este destul de unilateral în privința conținutului, fapt care se datorează interesului destul de îngust al epocii respective. Unicul său tabel (pe o singură pagină) conține următoarele rubrici: numărul caselor, numărul populației civile prezente, distribuția după limbă maternă, în nouă rubrici, și după religie, în opt rubrici, precum și numărul știutorilor de carte (scrie și citește). Volumul IV al seriei *Studia Censualia Transsilvanica* a reprodus această publicație.

Numărul populației recensate în 1880 a fost mult mai scăzut decât cel calculat în baza sporului natural: pe teritoriul Ungariei, fără Croato-Slovenia, diferența era de peste 300 mii. Întrucât în anii 70 ai secolului trecut, în Ungaria nu începuse încă emigrarea masivă către America și nu avem cunoștințe despre asemenea mișcări nici înspre țările vecine, această diferență nu poate fi pusă în întregime pe seama emigrației. Keleti Károly a explicat această diferență prin numărul mare al decedaților, în epidemia de holeră din 1873, care n-au fost consemnați în registrele de stare civilă. Există însă și bănuiala că, în 1880, un număr mare de persoane n-au fost înregistrate, prin urmare sporul total de populație ar trebui să fie mai ridicat. Kovács Alajos este de părere că adevărul se află, probabil, undeva la mijloc, fiecare din acești trei factori fiind responsabil pentru câte 100 mii de suflete. Minusul de înregistrare presupus a apărut, probabil, din cauza trecerii la chestionarele individuale: întrucât inovația neobișnuită a dat, cu siguranță, mai mult de lucru recenzorilor, este posibil ca unii dintre ei să fi renunțat, din comoditate, la înregistrarea unei părți a populației și să nu fi depus o muncă atât de conștiincioasă și de exactă cum ar fi făcut, poate, în sistemul fișelor comune.²⁰ Nici Thirring Lajos nu exclude posibilitatea inexactității înregistrării, dar el este, însă, de părere că ceilalți doi factori prezintă un mai mare interes.

Precum am amintit, în recensământul din 1880 apare ca o noutate importantă examinarea apartenenței naționale (limba maternă). Din capitolul introductiv al volumului de recensământ reiese că, pe parcursul pregătirilor, exista posibilitatea ca în unele administrații locale, ca urmare a aspirațiilor naționale, sprijinite și de administrația comitatului, să apară rezultate neconforme cu realitatea. Lucrările locale de recensare au fost însă subordonate comisiilor administrative, punându-se capăt în acest fel temerilor.

Problema statisticienilor era, mai degrabă, determinarea științifică a noțiunii de naționalitate, dificultățile explicării noțiunii și confuziile de interpretare ce derivau din această situație. Specialiștii unguri, în frunte cu Keleti Károly, cântărind dificultățile determinării statistice a naționalității, au hotărât, în cele din urmă, ca apartenența națională să nu fie întrebată în mod direct, ci indirect, prin consemnarea limbii materne, întrucât aceasta poate fi abordată cu ocazia recensământului fără dificultăți speciale și cu o redusă posibilitate de eroare. În plus, s-au elaborat diverse corective, în cadrul cărora poate fi inclusă și adăugarea unei întrebări suplimentare, care viza cunoașterea altei limbi (altă limbă autohtonă vorbită în afara limbii materne). Este de remarcat că în partea cealaltă a Monarhiei, în Austria, s-a pornit pe o altă cale: nu s-a mai întrebât limba maternă, ci limba de conversație sau limba vorbită în mod curent (Umgangssprache), iar prelucrarea datelor, aici, se referea la populația de drept, nu la cea prezentă.

Instrucțiunea referitoare la limba maternă suna astfel: „În rubrica a 6-a se va înscrie limba maternă a persoanei respective. La fiecare se va consemna limba pe care el însuși și-o declară și, această declarație trebuie făcută în mod hotărât și nici un recenzor nu are dreptul să-l influențeze”. Potrivit instrucțiunii, limba maternă a copiilor putea să fie și diferită de cea a părinților. Determinarea naționalității pe baza limbii, precum și interpretare ad-literam a

²⁰ Kovács Alajos: *A népesség fejlődése Magyarországon az utolsó félszázad alatt*. Magyar Statisztikai Szemle. III, 1925. nr. 1. p. 5

modalității de identificare a limbii a făcut ca cei care nu puteau vorbi să nu fie trecuți, nici cu ocazia înregistrării, nici a prelucrării, la vreo limbă maternă, ei fiind trecuți într-o rubrică separată. Această rubrică conținea, în mare parte, sugarii (98% în vârstă de 0–2 ani), deci cei care nu puteau vorbi din cauza vârstei. Desigur, acest procedeu a fost greșit, întrucât este evident că și cei înregistrați în această grupă aparțineau la o anumită naționalitate. Recunoscând eroarea, ulterior s-a făcut o repartitie proporțională, între diferitele limbi materne, a celor care nu puteau vorbi. Aceste cifre corectate sunt făcute deja publice în 1884 de Jekelfalussy József și apoi de raportul recensământului din 1890.

Tabelele pe localități, în detalierea apartenenței la limba maternă, făceau deosebirea între cei de limbă maghiară, germană, slovacă, română, ruteană, croato-sârbă, cei de altă limbă autohtonă (adică încetățenită în Ungaria acelor vremuri) și limbi străine, iar ultima rubrică a fost rezervată celor care nu puteau vorbi. În rubrica celor de altă limbă autohtonă găsim în special bulgarii, care trăiau în comitatele Caraș-Severin, Timiș și Torontal. Cehii, stabiliți la început de secol în comitatul Caraș-Severin, figurau însă printre cei de limbă străină. Persoanele de limbă evreiască (idiș, adică ebraică amestecată cu germană) care locuiau, în mare majoritate, în Maramureș, nu au fost evidențiate la limba lor maternă, ci la altă limbă, adică la prima menționată, după ebraică, pe fișa persoanei respective la întrebarea referitoare la alte limbi vorbite. (Lucrul acesta este semnalat de raportul recensământului din 1880, fără notă explicativă).²¹ Procedura, evident greșită, a denaturat structura populației, după limbă maternă, din 1880. O denaturare importantă rezultă și din includerea sârbilor și croaților într-o rubrică comună, însă pe teritoriul actual al Transilvaniei această denaturare este de mai mică amploare. Aceste două popoare vorbesc, ce-i drept, aceeași limbă, dar ele sunt deosebite ca naționalitate. Înregistrarea limbii materne nu este suficientă nici pentru evidențierea ȝiganilor, căci cifra astfel obținută nu exprimă adevărata mărime a populației ȝigănești, distribuită pe mai multe limbi. Toate acestea semnalează limitele firești ale statisticii limbii materne. Tot ca o deficiență să mai menționăm și faptul că cei de limbă ȝigănească nu au avut rubrică separată în tabelele pe localități, ei fiind contopiți în rubrica celor de alte limbi autohtone.

În tabelele pe comitate din volumul I, ȝiganii precum și vendii și armenii apar cu cifre separate. Datele pe orașe sunt publicate în aceeași formă detaliată. În plus, pe comitate, s-a prezentat limba maternă în asociere cu vârsta, cu religia, gradul de cultură cu limba maternă, cu religia, asociindu-se între ele și limbile vorbite. Acest din urmă tabel, în cazul celor cunoscători de altă limbă, se rezumă la cei bilingvi, luând în considerare doar prima limbă declarată în afara limbii materne.

Recensământul din anul 1890

Noul recensământ, reglementat prin legea IX din 1890 (care avea conținut aproape identic cu legea recensământului precedent) și având ca moment de referință 31 decembrie 1890, s-a derulat în perioada 1–10 ianuarie 1891. Lucrările au decurs în ordinea și prin metodele prezentate deja la recensământul anterior. Singura modificare a fost că, de această dată, lucrările n-au mai fost coordonate de comisiile administrative, ci de înalții funcționari ai comitatelor și orașelor cu rang de comitat (subprefecți, respectiv, primari).

În fișa de recensare a fost extinsă aria întrebărilor legate de ocupație, într-o manieră care, parțial, reprezenta o noutate și pe plan internațional. Cei care practicau o activitate aducătoare de venit trebuiau să răspundă la întrebarea dacă sunt liber profesioniști sau salariați, iar dacă sunt salariați, atunci în ce calitate și în ce domeniu sunt angajați. Cei angajați în industrie trebuiau să numească întreprinderea la care lucrează, respectiv, maistrul. Această din urmă subîntrebare era menită să fundamenteze așa-numita statistică a întreprinderilor (În 1884 a existat o încercare de

²¹ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. Vol. I.* Budapest, 1893, p. 129–130*, 149*.

realizare a unei statistici industriale). În fișa gospodăriei, culegerea datelor s-a extins de la locuințe și asupra tuturor clădirilor – și, în același timp, asupra caracteristicilor construcției (pereții, acoperișul) –, cuprinzând și întrebări importante din punct de vedere al asigurărilor. S-a renunțat însă la consemnarea animalelor.

Derularea, ordinea și organizarea lucrărilor de înregistrare nu au suferit modificări esențiale. Chestionarele pustelor, cătunelor, coloniilor și domeniilor viticole, care nu erau așezări distinct impozate, trebuiau depuse separat de restul comunei. Prin aceasta s-a creat posibilitatea ca datele așezărilor extravilane să fie prelucrate separat, însă această prelucrare s-a făcut pentru prima dată cu ocazia recensământului din 1910. Nu deținem informații legate de respectarea termenelor de predare a datelor la sfârșit de ianuarie și nici în privința datei publicării rezultatelor preliminare (probabil au existat astfel de întârzieri).

În prelucrarea amănunțită a datelor cu privire la populația civilă prezentă, un progres simțitor se constată la capitolul cu datele referitoare la ocupație; s-a îmbunătățit, vizibil, statistica clădirilor. Până la urmă, nici această prelucrare din 1890 n-a epuizat toate posibilitățile raționale de combinare a ocupației cu alte caracteristici. Din cauza volumului mult mai mare de date, prelucrarea centralizată a acestora și pregătirea lor pentru tipar a necesitat, de această dată, o perioadă mai lungă (aproximativ doi ani și jumătate).

Pe parcursul anilor 1892–1893 s-au publicat trei volume mari cu rezultatele recensământului de la 1890. Acestea au apărut în Seria Nouă a Publicațiilor Statistice Maghiare (*Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam*), fiind chiar primele volume din această serie. Primul volum conține descrierea generală a populației, al doilea detaliază ocupația populației, în timp ce mai modestul volum trei conține statistica clădirilor. Toate tabelele primului volum și marea majoritate a celor din volumul al doilea apar în detaliere pe comitate și orașe cu rang de comitat. În tabele, comitatele sunt grupate pe zone după o împărțire zonală, mult disputată în vremea respectivă, utilizată pentru prima oară de Keleti Károly în urmă cu zece ani (într-o estimare rezumativă). În cadrul acestor zone, comitatele sunt așezate în ordine alfabetică, iar orașele cu rang de comitat urmează după comitatul lor. Plășile aparținătoare comitatelor, respectiv, comunele aparținătoare de plasă sunt înșirate tot în ordine alfabetică. Orașele din comitat (târguri, sau cele cu consiliu ales), inferioare celor cu rang de comitat, urmează după plăși în ordine alfabetică. În structurarea lui Keleti, comitatele corespunzătoare teritoriului de azi al Transilvaniei sunt grupate astfel: e) Malul stâng al Tisei: Bihor, Maramureș, Satu-Mare, Sălaj, Ugocea; f) Unghiul Tisa-Mureș: Arad, Cenad, Caraș-Severin, Timiș, Torontal; g) Transilvania (după 1900, sub denumirea de Ținut de dincolo de Piatra Craiului): Alba de Jos, Bistrița-Năsăud, Brașov, Ciuc, Făgăraș, Treiscaune, Hunedoara, Târnava-Mică, Cluj, Mureș-Turda, Târnava-Mare, Sibiu, Solnoc-Dăbâca, Turda-Arieș, Odorhei.

Cele trei mari volume de recensământ nu au publicat date la nivel de localitate. Această lipsă este compensată, aproape în întregime, de vastul tabel statistic introdus de Jekelfalussy József în Dicționarul localităților din 1892, redactat chiar de către el. Acest tabel ocupă câteva sute de pagini, localitățile sunt prezentate conform împărțirii administrative de atunci și conține următoarele date: cifra populației civile, distribuția populației în funcție de limba maternă (9 rubrici), confesiune (11 rubrici), numărul caselor locuite, suprafața de teren în iugăre. Publicând datele respective în dicționarul localităților, institutul spera că în această formă ele vor deveni accesibile unui public mai larg decât în mod obișnuit. Tot în scop practic s-a redactat, pe baza materialului de recensământ, un ghid al industriașilor și comercianților din Ungaria.

La recensământul din 1890, modul de înregistrare a limbii materne era, în general, identic cu cel din 1880, cu precizarea că în cazul copiilor care încă nu vorbeau, aceștia erau trecuți după limba maternă a mamei.

Recensământul din anul 1900

În deceniul care a urmat recensământului din 1890, au avut loc mai multe evenimente semnificative, cu efecte și asupra viitorului recensământ. Amintim dintre acestea cele două înregistrări importante: recensământul ȝiganilor din 1893 și cel agricol din 1895, introducerea, începând cu octombrie 1895, a registrelor de stare civilă și legat de acestea, reorganizarea statisticii cu privire la mișcarea naturală, precum și legea XXXV din 1899, care a așezat pe baze mai solide atât recensământul cât și serviciul statistic. Acesta funcționa de acum încolo sub denumirea, care-i reflecta mai bine sarcinile, de Institutul Central de Statistică din Regatul Ungariei.

Legea XLIII din 1899 cu privire la noul recensământ prevedea ca moment de referință data de 31 decembrie 1900, urmând ca recenzarea să se deruleze în următoarele zece zile. Păstrând, în general, caracteristicile recensământului din 1890, el a suferit mai multe modificări și adăugiri. Dintre acestea vom semnală doar pe cele mai importante: chestionarele conțineau două mari grupe de întrebări, cu totul noi, referitoare la casele și pământurile avute în proprietate. Prin aceste întrebări s-a urmărit cunoașterea situației privind averea, poziția socio-economică a populației, și s-a deschis posibilitatea prelucrării amănunțite a datelor ocupaționale ale populației din agricultură. Au fost lărgite în mod considerabil – îngreunând serios înregistrarea – și întrebările foarte ramificate de statistică industrială, ele neavând în mod strict caracterul unor întrebări de recensământ. Recensământul din 1900 și-a extins prelucrările și asupra populației militare, pregătind în acest scop chestionare separate pentru cei care efectuau serviciul militar în diferite unități. S-a mai urmărit schimbarea conceptului de populație reală (prezentă) cu cel de populație stabilă (pe parcursul prelucrării însă, acest lucru nu s-a realizat). În acest scop s-au cules date amănunțite despre cei plecați temporar din localitate. O modificare mai puțin importantă este uniformizarea chestionarelor pentru femei și bărbați, motiv pentru care acum reappare întrebarea legată de sex. În schimb, în 1900 s-a renunțat deja la alte întrebări, de pildă, la cele legate de boală sau de locul de proveniență.

Instrucțiunile generale prevedeau participarea la supravegherea lucrărilor de recenzare și a prim-pretorului plășii. Ținând cont de complexitatea instrumentelor de lucru, mărimea circumscripțiilor de recensământ s-a redus de la 500–1000 la 300–800 locuitori. În instrucțiuni nu mai apar referiri legate de impozabilitatea localităților; rolul ei, de bună seamă, a încetat. Nivelul calitativ al operațiilor de recenzare a crescut, ca urmare a introducerii remunerării recenzorilor. Dascălii (bărbați) din comune aveau obligativitatea să participe ca recenzori și prin această participare s-a îmbunătățit, în mod simțitor, corectitudinea recenzării. Pentru prima dată, în alegerea recenzorilor condiția preliminară era cunoașterea limbii maghiare; desigur era nevoie să cunoască și limba naționalității din zona respectivă. Începând cu 1900, instituția statistică centrală trimitea chestionarele și instrucțiunile direct comunelor și orașelor. De această dată instrumentele de lucru au fost multiplică doar în limba maghiară, acolo însă unde trăia o populație mai numeroasă de altă limbă, coordonatorii locali ai recensământului au primit și alte materiale, în număr suficient, pentru informarea populației care nu era de limbă maghiară. S-a simplificat procedura înaintării materialelor de recensământ care se trimiteau, în mod direct instituției, până în februarie 1901, evitându-se intercalarea autorităților locale cum ar fi: prim-pretorul plășii, primarul orașelor, înalții funcționari ai comitatelor.

Aria prelucrării chestionarelor, față de 1890, s-a lărgit în mod considerabil. Spațiul nu ne permite detalierea cadrelor și conținutului acestora, însă complexitatea lor poate fi bine observată și din volumul mare de materiale publicate cu datele de recensământ. Trebuie să accentuăm însă o caracteristică esențială a recensământului din 1900: față de precedentele recenzări se prelucrează nu numai datele populației civile, ci și cele ale populației militare, iar din multe puncte de vedere, se prelucrează datele celor două populații împreună. Ca urmare, acum, pentru prima oară, baza conceptuală a devenit totalitatea populației (civile și militare) reale (prezente). Când facem comparație cu perioadele anterioare, trebuie să avem în vedere acest lucru, în special în cazul

orașelor și comunelor pe teritoriul cărora existau garnizoane. Este îmbucurător, de asemenea, că vârsta este utilizată în asociere cu mai multe variabile decât în perioada precedentă, iar divizarea ei pe grupe este mai amănunțită. S-a îmbogățit mult și prelucrarea datelor legate de locul nașterii, oferind importante puncte de sprijin pentru urmărirea migrației interne.

Volumele recensământului din 1900 au apărut în Publicațiile Statistice Maghiare (*Magyar Statisztikai Közlemények*), Serie Nouă (*Új sorozat*), inaugurată chiar de primele două volume. Dimensiunea lor, mai redusă decât a volumelor precedente din „*Új folyam*”, face posibilă utilizarea mai ușoară a lucrărilor sursă, dar, în același timp, tabelele micșorate puteau cuprinde vastul material de date censitare, fie recurgând la aglomerări de date, fie renunțând la unele detalieri, de altfel, valoroase. Rezultatele recensământului au apărut între 1902–1909, în zece volume. Acestea sunt următoarele:

Titlu	Numărul volumului în serie	Anul apariției
I. Descrierea generală a populației, pe localități	1.	1902
II. Ocupația populației, pe localități	2.	1904
III. Descrierea detaliată a populației	5.	1907
IV. Descrierea detaliată a ocupațiilor	9.	1905
V. Unele amănunte privind ocupația populației și statistica întreprinderilor	12.	1906
VI. Timpul de lucru și salariul funcționarilor și a altor categorii de personal auxiliar din industrie	14.	1905
VII. Ocupația populației corelată cu principalele date demografice	15.	1906
VII. „Parte complementară”. Ocupația populației corelată cu limba maternă și confesiunea	15.*	1906
VIII. Servicii publice și ocupații libere	16.	1906
IX. Raporturile de proprietate asupra caselor și pământurilor	18.	1907
X. Sinteza rezultatelor finale	27.	1909

* În manuscris

În plus, institutul statistic central considera încă două publicații ca făcând parte din cele ale recensământului din 1900: Dicționarul localităților din 1902, care conținea note amănunțite asupra așezărilor extravilane, precum și tabelul mortalității din 1900/1901, redactat pe baza datelor de recensământ și de mișcare naturală.

Introducerea la volumul final ne atrage atenția încă asupra unei chestiuni importante: „În marea majoritate a țărilor europene recensămintele nu acordă importanță structurii populației după confesiune și naționalitate. Chiar dacă se întreabă acest lucru, de obicei se mulțumesc doar cu simpla constatare a efectivelor; în schimb, la noi toate caracteristicile demografice s-au prelucrat în asociere cu confesiunea și limba maternă, procedură care a multiplicat volumul de muncă”.

Inovația extrem de importantă a recensământului din 1900 este publicarea și pe localități a datelor despre ocupație și despre întreprinderi. Astfel, sistemul publicării datelor pe localități a devenit complet din toate punctele de vedere. Spre deosebire de recensămintele anterioare – și contrar proiectelor – din volumele tematice prezentate mai sus lipsesc textele analitice. Sinteza rezultatelor, evaluarea imensului volum de muncă, caracterizarea globală, precum și o retrospectivă asupra recensămintelor din Ungaria a revenit ultimului volum. Cu toate că această analiză a datelor a venit cu întârziere pentru necesitățile vieții practice, totuși, valoarea ei documentară, din punct de vedere istoric și statistic, este extrem de mare. Câte o succintă analiză mai găsim și în cele două volume cu date pe localități. Marele dezavantaj al lipsei analizelor este

că, utilizatorul primește masa de date aproape în stare de materie primă, fără referințe și lămuriri asupra noțiunilor.

Volumul V al seriei *Studia Censualia Transsilvanica* se bazează pe primul volum al recensământului din 1900. Sursa originală prezintă în două părți datele pe localități. Prima parte cuprinde tabelul cu următoarele rubrici (în total 49): suprafața în iugăre, populația prezentă (civilă, militară, total), numărul străinilor din populația prezentă, cei aflați în străinătate (plecați), populația după sex, vârstă, stare civilă, limbă maternă, cunoașterea limbii maghiare, religie, alfabetizare, numărul caselor, pereții și acoperișul acestora. Partea a doua, deosebit de valoroasă pentru demografia istorică, cuprinde tabelul cu populația civilă la primele patru recensăminte maghiare (1869, 1880, 1890, 1900), localitățile fiind așezate după împărțirea administrativă actuală (din 1900).

Cu ocazia recensământului din 1900, întrebarea legată de limba maternă s-a lărgit. În chestionar, această întrebare suna astfel: „Care vă este limba maternă sau acea limbă pe care v-o asumați și pe care o vorbiți cel mai bine și mai cu plăcere?”, iar instrucțiunea, legată de aceasta, preciza: „Ca limbă maternă totdeauna trebuie să se consemneze acea limbă pe care respectivul și-o asumă și pe care o vorbește cel mai perfect”. Apoi, instrucțiunea menționează că limba maternă nu „corespunde” totdeauna cu limba înșușită în copilărie de la mamă, și mai adaugă că: „În cazul sugarilor care nu știu încă să vorbească și în cel al mușilor, la limba maternă se va înscrie limba familiei, adică acea limbă care se vorbește curent de către aparținători”. Explicația adăugată întrebării de limbă maternă, împreună cu instrucțiunile citate, semnaleză transformarea de fond, față de 1880, a conținutului acestei întrebări. Deja cu ocazia recensământului din 1890 s-a ridicat problema că „ar fi bine să fie informată populația – prin instrucțiuni sau pe alte căi – că prin aceasta [adică limba maternă] nu se înțelege limba în care respectivul a învățat să vorbească, nici cea vorbită de părinți”.²² În pregătirile recensământului din 1900 s-a urmărit această direcție, și, în acest fel, noțiunea de limbă maternă se apropia acum, mai degrabă de mult disputata formulă austriacă de limbă vorbită în mod cotidian. Conform acestei semnificații răspunsurile primite trebuie interpretate altfel și acest fapt trebuie avut în vedere în procesul evaluării rezultatelor din 1900 (iar mai târziu și a celor din anul 1910).

Cele două recensăminte anterioare întrebau, în afara limbii materne, și ce alte limbi autohtone mai vorbesc. Pentru că, deseori, nici recenzorilor, nici celor recenzați nu le-a fost prea clar care sunt de fapt limbile autohtone, în 1900 părea mai simplu să se pună întrebarea astfel: „Ce altă limbă vorbiți, în afara limbii materne?”.

Și în 1900 putea fi înscrisă drept limbă maternă doar o limbă vie, deci „latina, idișul și ebraica nu au putut fi evidențiate”. În analiza lucrărilor de pregătire și derulare a recensământului, din volumul de sinteză, se arată: instrucțiunile și ședințele de instructaj ținute la sediile comitatelor accentuau în mod special că înregistrarea limbii materne trebuie să aibă loc fără nici o constrângere, institutul statistic făcând și în această privință toate atenționările posibile pentru ca datele de limbă maternă să reprezinte expresia sentimentelor reale ale recenzaților și nu a voinței vreunui recenzor. S-a accentuat în mod special nevoia de obiectivitate în culegerea datelor, având în vedere erorile de înregistrare – partinice în cazul maghiarilor – constatabile cu ocazia recensământului din 1890. În vremea respectivă, în unele zone, cunoașterea limbii maghiare era considerată ca fiind criteriul maghiarității „și printr-un optimism exagerat era trecut la maghiari și acea parte de populație care cunoștea limba maghiară, dar era de altă limbă maternă”. După aprecierea institutului statistic, în 1900 nu au mai existat asemenea situații.²³

Rubricile de limbă maternă și de religie prezente în volumul întâi al recensământului s-au simplificat prin renunțarea la câte o rubrică sau prin contopirea altora: cei de limbă vendă au fost trecuți din nou la altă limbă maternă, iar desfacerea rubricii celor de alte confesiuni în confesiuni

²² Bokor Gusztáv. op. cit. p. 148.

²³ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új s. 27 köt.* Budapest, 1907, p. 32*.

creștine și necreștine a încetat. Începând cu recensământul din 1900 armeano-catolicii erau consemnați în rubrica romano-catolicilor. Inovația importantă a publicației este adăugarea la tabele a notelor explicative, care în cazul unui număr mai însemnat de populație de altă limbă maternă arată care limbă anume figurează în acest grup cumulativ într-un număr sau proporție mai mare. Cei interesați pot obține astfel, chiar dacă indirect, informații despre unele grupuri etnice sporadice, care în unele localități sunt prezente însă într-un număr mai mare, de pildă, despre prezența locală, așezarea și ponderea în cadrul localității a ȝiganilor, bulgarilor, cehilor sau carașovenilor. De această dată, carașovenii nu mai figurează printre croați, ei fiind trecuți printre cei de altă limbă.

Recensământul din anul 1910

Ultima inventariere a populației vechii Ungarii s-a desfășurat în baza Legii VIII din 1910. Data de referință fiind fixată pe 31 decembrie 1910, miezul nopții, lucrările locale trebuiau derulate, asemenea recensămintelor anterioare, în primele zece zile ale noului an.

O semnificativă inovație tehnică a recensământului a fost introducerea, pe scară largă, a cuvintelor-răspunsuri pretipărite. Pentru evitarea, însă, a erorilor și a abuzurilor, limba maternă și celelalte limbi vorbite în afară de aceasta, erau înscrise în continuare în mod tradițional. Pe lângă unele mici modificări formale, chestionarele prezentau și modificări de conținut. Astfel, o inițiativă modernă și importantă a constatat în adăugarea, la întrebarea dublă privind sexul și starea civilă, și a uneia referitoare la numărului copiilor născuți în căsnicie. În acest fel s-a urmărit punerea în evidență a fertilității. Din păcate, nu s-a mai făcut prelucrarea acestor date, culese în premieră în Ungaria, și care erau de o valoare științifică și practică promițătoare. Tot o inovație importantă reprezenta și extinderea întrebării, limitată până atunci la educația de bază (scrie și citește) și asupra situației școlare, până la clasa a VIII-a a învățământului mediu, inclusiv. Întrebarea legată de ocupația de bază viza nu numai pe cei care realizează venituri, ci toată populația cu vârstă de peste 6 ani. În vederea urmăririi migrației, o întrebare nouă o reprezenta cea legată de domiciliu și de perioada șederii la domiciliu, precum și de șederile anterioare în străinătate. De la această din urmă întrebare s-a sperat obținerea unor informații culturale, dar și posibilitatea completării statisticilor legate de revenirea emigranților. Pentru evidențierea maturității fizice a populației, acum s-a întrebat și faptul dacă recenzatul a satisfăcut sau nu serviciul militar. S-a renunțat la întrebările amănunțite de statistică industrială din 1900, în locul acestora introducându-se întrebările legate de populația bărbătească în vârstă de peste 24 ani, întrebări care serveau scopurilor reformei electorale.

Acțiunea de recenzare s-a modificat numai în sensul că, sfera participanților s-a lărgit prin angajarea, alături de recenzorii obișnuiți, a unui supervisor al lucrărilor, iar înaintarea materialului completat, în comune, se făcea acum direct, fără intercalarea prim-pretorului. Întrucât întrebările legate de reforma electorală nu au îngreunat, nici pe departe, atât de mult recensământul ca înregistrarea statisticii industriale din urmă cu un deceniu, cifra recenzabililor aparținători unei circumscripții s-a mărit de la 300–800 la 400–1200 capete. Condiția preliminară a angajării recenzorilor era, și de această dată, cunoașterea limbii maghiare; instrucțiunea generală a anului 1910, accentua, de asemenea, necesitatea cunoașterii „altor limbi uzuale în circumscripția respectivă”. În plus, centrul a pus și de această dată la dispoziția recenzorilor materiale potrivite (în alte limbi decât maghiara) și în număr suficient de exemplare. Recenzorii trebuiau să predea formularele completate, împreună cu listele cumulative, până în 15 ianuarie. Data finală a supervizării era 29 ianuarie, iar termenul limită al înaintării materialului către centru era 31 ianuarie. Această cronologie fiind respectată în întregime, rezultatele preliminare au văzut relativ repede lumina zilei, deja în martie 1911.

Aria prelucrării a rămas în esență aceeași cu cea anterioară, în interiorul acestor cadre au avut loc însă, și de această dată, anumite modificări. Vom semna doar două dintre acestea. În 1910 s-a realizat, pentru prima oară, prelucrarea datelor populației din așezările extravilane și a devenit o

practică curentă publicarea, pe cartiere, a datelor demografice ale orașelor. Din punct de vedere al conținutului este de remarcat că, de această dată, toate prelucrările datelor de recensământ au inclus și populația militară.

Rezultatele recensământului au fost publicate tot în cadrul seriei Publicațiile Statistice Maghiare, Serie Nouă, în doar șase volume, însă acestea erau cu ceva mai voluminoase decât cele (zece) ale recensământului anterior. În perioada 1912–1916, prin apariția anuală a câte unui volum, datele recensământului, practic, au devenit publice. A mai rămas volumul de sinteză, care a văzut lumina tiparului după nouă ani și jumătate de la data demarării recensământului, în iunie 1920. La acest fapt au contribuit și dificultățile crescânde ale situației de război, dar și lucrările extraordinare legate de pregătirea tratativelor de pace. Problematika volumelor I și II, și a volumului de sinteză, era aceeași în cazul ambelor recensăminte. Volumului V de acum corespunde volumului III al recensământului din 1900. Conținutul celorlalte volume, față de 1900, a fost comasat în felul următor: volumul III din 1910 corespunde volumelor IV și V din 1900, iar volumul IV din 1910 corespunde volumelor VII–VIII și IX din 1900 (cuprinzând și materialul publicat atunci în manuscris). Prezentăm mai jos volumele respective.

Titlu	Numărul volumului în serie	Anul apariției
I. Datele mai importante ale populației pe localități, respectiv, pe puste și colonii mai populate	42.	1912
II. Ocupația populației și întreprinderile marii industrii, pe localități	48.	1913
III. Descrierea detaliată a ocupațiilor și statistica întreprinderilor	52.	1914
IV. Ocupația populației corelată cu principalele date demografice. Raporturile de proprietate asupra caselor și pământurilor	56.	1915
V. Demografie detaliată	61.	1916
VI. Sinteza rezultatelor finale	64.	1920

Un supliment util al acestor volume s-a dovedit a fi, și de această dată, Dicționarul localităților din 1913, care, asemănător celui din 1902, a atașat orașelor și comunelor, înșirate conform apartenenței lor administrative, și pustele, coloniile și celelalte așezări extravilane, inclusiv cele mai mărunte (împreună cu cifra lor de populație). În epocă, rezultatele recensământului au mai fost valorificate și în alte publicații și materiale. Merită să fie amintite, în acest sens, cele legate de reforma electorală și statistica din 1912 cu privire la situația orbilor. Mai adăugăm, tot în acest context, și înregistrările de populație și de animale din timpul războiului mondial, în anii 1917/18; institutul central de statistică a publicat rezultatele celor din 1917, oferind astfel un oarecare sprijin în continuarea seriei datelor înregistrate la 1910. În ultimii ani ai deceniului, institutul a desfășurat o activitate statistică de mare importanță, legată de pregătirile și tratativele de pace. Astfel, s-au elaborat numeroase memorii, polemici, studii, hărți și grafice, în privința datelor demografice sprijinindu-se, în mare parte, tot pe rezultatele recensământului din 1910. Privind partea transilvană, acest material este deosebit de bogat. Marea parte a prelucrărilor – ele fiind și surse statistice cu valoare istorică – au fost publicate în 1920, într-o operă de mare format, în patru volume, sub denumirea *Tratativele de pace ale Ungariei*.

Primele două volume ale recensământului conțin, și acum, datele cele mai importante pe localități. Prelucrările mai amănunțite sunt cuprinse în următoarele trei volume. Analizele datelor pot fi găsite într-o formă succintă în primele două volume, iar în volumul final, de sinteză, în amănunt.

Volumul I (în baza căruia s-a elaborat și prezenta publicație din seria *Studia Censualia Transsilvanica*) conține trei părți. Prima parte detaliază pe localități aceleași tipuri de date ca și în 1900. Ca urmare a inovației din 1900, și aici este rezumată, dar în partea treia, cifra populației civile, pe localități, la cele cinci recensăminte din anii 1869–1910. Valoarea istorică a sursei

crește și prin adăugarea notelor explicative care semnalează modificările intervenite în statutul localităților (formare, contopire, desprindere), oferind chiar explicații, pe baza rapoartelor întocmite de oficialitățile locale, la cerere, privind modificările frapante observate în cifra populației, începând cu 1880. Partea a doua prezintă datele pentru pustele, coloniile și celelalte așezări extravilane care aveau o populație mai însemnată. Numărul așezărilor extravilane, detaliate în tabele, este mai redus decât cel din Dicționarul localităților din 1913. Tot aici apar și datele cartierelor aparținătoare acelor orașe care aveau o populație de peste 20 mii de locuitori, însă acestea se referă doar la populația civilă. Datele mai importante ale populației militare, în mod similar publicației din 1900, sunt detaliate în studiul introductiv.

Cu ocazia recensământului din 1910, modalitatea înregistrării limbii materne și a limbilor cunoscute era aceeași cu cea din 1900. Instrucțiunea de recensământ, în spiritul reglementărilor din urmă cu zece ani, ne prezintă astfel practica înregistrării: „Drept limbă maternă se consemnează totdeauna, fără nici o constrângere, conform realității, acea limbă pe care persoana respectivă și-o asumă și pe care o vorbește cel mai bine și mai cu plăcere. Astfel, trebuie reținut că, deși în majoritatea cazurilor limba maternă este identică cu cea învățată în copilărie, de obicei, de la mamă, totuși, pot apărea și situații în care limba maternă a copilului este alta decât cea a mamei, mai ales în cazul în care copilul a înșușit o altă limbă, decât cea a mamei, în grădiniță, școli, prin alte contacte sociale sau ca urmare a faptului că cei doi părinți sunt de limbi materne diferite. În cazul sugarilor, care nu știu încă să vorbească, sau cel al mușilor se va consemna, ca limbă maternă, limba familiei, adică acea limbă în care vorbesc, de obicei, acasă aparținătorii persoanei respective. Trebuie reținut și faptul că, drept limbă maternă, totdeauna, se va consemna doar o singură limbă, alte limbi vorbite eventual, în afară de aceasta, vor fi înscrise în rubrica 13. Atât ca limbă maternă, cât și ca altă limbă vorbită poate fi înscrisă, de fiecare dată, doar o limbă vie; prin urmare, limba idiș sau ebraica nu poate fi evidențiată. Deci, în cazul persoanelor de religie mozaică, aflate în unele regiuni ale țării, care vorbesc o germană stricată amestecată cu ebraica, folosind așa-zisul jargon, trebuie consemnată limba germană. În ceea ce privește celelalte limbi vorbite în afara limbii materne, pentru declararea acestora nu este neapărat nevoie ca cineva să vorbească respectiva limbă cu o perfecțiune gramaticală impecabilă, ci este suficient dacă în această limbă, corespunzător condițiilor sale de viață, îi poate înțelege pe alții și reușește să se facă înțeles de aceștia”.²⁴

Instrucțiunea de acum, față de cea anterioară, a nuanțat și mai mult sensul noțiunii de limbă maternă, subliniind totodată, în mod apăsător, deplasarea acestui sens, observată deja din 1900, în direcția limbii vorbite (noțiunea de limbă maternă era, de această dată, clar separată de cea a limbii învățate de la mamă, accentuându-se, cu această ocazie, influențele contactului social pe parcursul alegerii acestei limbi). Noua modificare, chiar dacă nu a constituit o ruptură esențială în aprecierea relativ omogenă a limbii materne în statistica maghiară, față de cea anterioară, a infleunțat, probabil, într-o măsură mai mare, acuratețea datelor și de aceea merită ca, în analiza lor, să se țină cont de această nuanțare.

Față de 1900, rubricile de limba maternă și de confesiune s-au modificat doar în privința locului ocupat de unele confesiuni în ordinea respectivă. Notele adăugate tabelelor sunt mai vaste decât cele din perioada anterioară, pe lângă rubrica „altă limbă maternă” s-a detaliat, la nevoie, și conținutul rubricii cumulative „alte confesiuni” (baptiști, nazarineni etc.), iar la rubrica romano-catolicilor s-a semnalat, numeric, prezența în cadrul acestora și a comunităților mai mari de armean-catolici.

Varga E. Árpád

²⁴ Citează Dávid Zoltán în: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*. Valóság. XXIII, 1980. nr. 8. p. 88–89.